

3 Morfologie

3.1 Ohýbání (flexe)

Morfologie neboli tvarosloví je jazykovědná disciplína zabývající se tou rovinou jazykového systému, na níž je jednotkou slovní tvar: rovinou morfologickou. Z morfologického hlediska se nejobecněji slova dělí na ta, která mají tvary, ohýbají se (slova ohebná), a na ta, která je nemají (slova neohebná).

Uspořádaný soubor tvarů ohebného slova se nazývá paradigma. Ohebná slova svými tvary vyjadřují různé gramatické významy čili morfologické kategorie. Jeden slovní tvar zpravidla vyjadřuje víc morfologických kategorií najednou.

K ohebným slovům patří jednak slovesa, jednak jména. Slovesa (verba) se časují (jsou schopna vyjadřovat mj. kategorii času), jména se skloňují (jsou schopna vyjadřovat mj. kategorii pádu). Ke jménům se řadí jména podstatná (substantiva), jména přídavná (adjektiva), zájmena (pronomina) a většina číslovek (numeralií).

Výrazná většina jmen v češtině vyjadřuje gramatické významy svými pádovými koncovkami. Některá jména však koncovky nemění: obvykle jde o jména přejatá z cizích jazyků, např. substantivum *angažmá* nebo adjektivum *khaki*; z domácích jmen sem patří např. zájmeno *jejich* nebo zkrácené adjektivum *bezva*. Takovým jménům říkáme nesklonná. Nejde ovšem o slova neohebná: neohebná slova nevyjadřují žádné morfologické kategorie, kdežto nesklonná jména je vyjadřují (např. ve větě *Před jejich domem se nesmí parkovat* je slovo *jejich* v 7. pádě jednotného čísla mužského rodu neživotného), jen tak nečiní pomocí koncovek.

Při morfologickém rozboru slovního tvaru určujeme slovní druh (např. „zájmeno“), druh tohoto slovního druhu (např. „tázací“), a je-li slovo ohebné, i všechny vyjadřované morfologické kategorie. Ohebné slovo pak ještě zařadíme k určitému ohýbacímu typu (sloveso do třídy a ke vzoru, jméno ke vzoru).

3.2 Jména a skloňování (deklinace)

3.2.1 Morfologické kategorie jmen

Všechna jména v češtině vyjadřují kategorii pádu. Čeština má sedm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál a instrumentál. Pád je u všech jmen kategorií proměnlivou, jinými slovy všechna jména pád rozlišují (mohou být použita v různých pádech).

Naprostá většina jmen vyjadřuje také kategorii čísla. V češtině rozeznáváme dvě čísla: jednotné (singulár) a množné (plurál). U některých jmen je kategorie čísla neproměnlivá, tj. tato jména mohou vyjádřit jen jedno číslo. Pouze tvary čísla jednotného mají singularia tantum (např. tázací zájmeno *kdo* nebo substantivum *listí*), pouze tvary čísla množného mají jména pomnožná neboli pluralia tantum (např. substantivum *narozeniny* nebo číslovka *tři*). Některé základní číslovky kategorii čísla nevyjadřují, např. *pět, osmdesát, kolik*.

Většina jmen vyjadřuje i kategorii jmenného rodu. Jmenný rod může být v češtině mužský životný (maskulinum animatum), mužský neživotný (maskulinum inanimatum), ženský (femininum) a střední (neutrum). Jmenný rod je u některých jmen kategorií proměnlivou, u jiných nikoli. Jmenný rod rozlišují všechna adjektiva, většina zájmen a většina číslovek – rod je u nich dán shodou s řídícím substantivem.

Substantiva mají jen jeden rod. Tím se zásadně liší od adjektiv. Výjimkami jsou substantiva kolísající v rodě (*hřídél*) a substantiva s rodovou dubletou (*brambor/brambora*); žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody. Jeden rod mají i zájmena *kdo* (mužský životný) a *co* (střední) a zájmena odvozená od nich slovotvornou předponou (např. *nikdo*) nebo postfixem (např. *cokoli*). Jeden rod mají také mnohé číslovky: *nula, milión* apod.

Kategorii jmenného rodu nevyjadřují tzv. bezrodá zájmena: *já, ty, my, vy* a osobní zájmeno zvrtné (*sebe-sí-sobě-se-sebou*). Kategorii jmenného rodu dále nevyjadřují ty číslovky, které nevyjadřují ani kategorii čísla.

3.2.2 Deklinační systém češtiny

„Vzor“ nepatří mezi morfologické kategorie, tj. gramatické významy jmen. Určením vzoru identifikujeme deklinační typ příslušného slova, vzorovým slovem reprezentovaný.

V češtině rozeznáváme tři deklinační třídy: substantivní, adjektivní (neboli složenou) a zájmennou.

Poněvadž substantiva mají neproměnlivý jmenný rod, můžeme – a je to užitečné – dělit substantivní deklinaci podle rodu (na deklinační typy feminin, deklinační typy neuter...). Napříč rody jde dělení na typy tvrdé a měkké: tvrdé typy mají před koncovkou tvrdou (nebo obojetnou) souhlásku, měkké měkkou (nebo obojetnou); důsledkem tohoto rozdílu je skutečnost, že v žádné koncovce měkkého typu se nepíše *y/ý*. V rámci rodu se jednotlivé deklinační typy liší zakončením v nom. sg., případně dalšími charakteristikami. Rozeznáváme tedy následující typy substantivní deklinace („vzory“):

pán (m. a., tvrdý, -0);
předseda (m. a., tvrdý, -a);
muž (m. a., měkký, -0);
soudce (m. a., měkký, -e);
hrad (m. i., tvrdý, -0);
stroj (m. i., měkký, -0);
žena (f., tvrdý, -a);
růže (f., měkký, -e/-ě);
píseň (f., měkký, -0);
kost (f., měkký/tvrdý, -0);
město (n., tvrdý, -o);
moře (n., měkký, -e/-ě);
stavení (n., měkký, -í);
kuře (n., s dochovanou kmenotvornou příponou).

Adjektivní neboli složená deklinace je reprezentována dvěma typy:

mladý (tvrdý);
jarní (měkký).

Adjektiva s významem individuálně přivlastňovacím mají ve spisovné češtině deklinaci smíšenou – zčásti substantivní tvrdou (mají tedy koncovky vzorů „pán“, „hrad“, „žena“ a „město“) a zčásti adjektivní tvrdou („mladý“). Protože je takových přivlastňovacích adjektiv mnoho a jejich tvoření je produktivní, považuje se tato smíšená deklinace za vyhraněný, samostatný deklinační typ. A poněvadž se taková adjektiva tvoří jen dvěma možnými způsoby, totiž buď příponou *-ův-*, nebo příponou *-in-*, přihlíží tradiční klasifikace vzorů k derivačnímu formantu a stanovuje tomuto typu dva vzory, „otcův“ a „matčin“.

Tzv. jmenné tvary adjektiv (*šťasten, šťastna...*) mají koncovky tvrdých substantivních deklinačních typů (všech rodů). Používají se dnes už nepříliš často, a to v podstatě výhradně v nominativu. Ostatní pády „nepotřebují“, poněvadž jich nelze použít v přívlastku.

Mnohá adjektiva se stupňují. Smyslem stupňování je relativní vyjadřování míry vlastnosti. Komparativ vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má vyšší míru vlastnosti než jiná substance (*Pavel je vyšší než Petr*), příp. než tatáž substance za jiných okolností (*Pavel je vyšší než před rokem*). Superlativ vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má vyšší míru vlastnosti než (nějakým způsobem vymezená) množina jiných substancí (*Pavel je nejvyšší ze třídy*), příp. než tatáž substance v množině jiných okolností (*Pavel si je nejjistější v chemii*). Elativ (nesrovnávací komparativ) vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má danou vlastnost jen v omezené míře, neboli že má spíš tuto vlastnost než její antonymum (*Pavel je vyšší, světlovlasý...*). Komparativ adjektiv se v češtině tvoří buď příponou *-ější/-ejší*, nebo (jen u primárních adjektiv) příponou *-ší*, nebo (u některých primárních adjektiv zakončených na *-ký*) pouhou koncovkou *-í* (*tenčí*). Superlativ se tvoří vždy přidáním předpony *nej-* k tvaru komparativu. Vedle tohoto slovotvorného (afixálního) stupňování existuje v češtině ještě stupňování opisné.

Jako zájmenná deklinace se označuje starobylý, avšak produktivní způsob skloňování zájmen, reprezentovaný dvěma typy:

ten (tvrdý);
náš (měkký).

Deklinační systém češtiny je o dost komplikovanější, než by se zdálo z tohoto přehledu.

Zaprvé je třeba si uvědomit, že okrajové, nepočetné a neproduktivní deklinační typy se v tradiční školské morfologii nepokládají za vzory. Jde např. o typ „paní“, o zastarávající typ „břímě“, o číslovky *dva* a *oba*, o veškeré deklinační typy bezrodých slov (*ty, vy...*) aj. Zadruhé je třeba si uvědomit, že jednotlivé deklinační třídy, pojmenované podle slovních druhů, se mohou uplatnit i u jiných slovních druhů. Zatřetí je celý systém komplikován velkým množstvím podtypů („podvzorů“): je velké množství malých skupin slov, která se skloňují zčásti podle jednoho, zčásti podle jiného vzoru. Jde např. o mnohá slova přejatá (*idea, génius* a řada dalších), o nepravidelná substantiva (*kůň, Vánoce...*), o zájmena *můj, všechen* atd.

3.2.3 Poznámky k významovému třídění jmenných slovních druhů

Jednotlivé jmenné slovní druhy je obvyklé třídit/dělit na druhy (např. druhy číslovek apod.) na základě lexikálního významu.

Substantiva lze ze sémantického hlediska rozdělit na jména vlastní (*propria*) a jména obecná (*apelativa*).

Adjektiva rozeznáváme jakostní (kvalitativní) a vztahová (relační). Jakostní adjektiva (např. *veliký, tmavý*) se většinou stupňují, vztahová jen zřídka. Při určování tvaru adjektiva, které je v druhém nebo třetím stupni, je třeba tento stupeň určit.

Zájmena jsou plnovýznamová slova, která složky skutečnosti nepojmenovávají, nýbrž deikticky (zástupně, poukazem ke komunikační situaci) označují. Podle typu deixe, který vyjadřují, rozeznáváme následující druhy zájmen:

1. osobní: *já, ty, on, my, vy* + zvrtné (reflexivní) osobní zájmeno (*sebe-si-sobě-se-sebou*) – označují (ne)účastníky komunikace;
2. přivlastňovací: *můj, tvůj, jeho, její, náš, váš, jejich* + zvrtné (reflexivní) přivlastňovací zájmeno *svůj* – (ne)účastníkům komunikace přivlastňují substanci označenou svým řídicím substantivem;
3. ukazovací: *ten, tento, tamhleten, takový, onen* aj. – ukazují do komunikační situace a jejího okolí nebo odkazují v rámci textu dopředu nebo dozadu;
4. tázací: *kdo, co, jaký, který, čím* aj. – uvozují doplňovací otázky;
5. vztažná: *kdo, co, který, jenž, což, jejíž* aj. – připojují vztažné závislé věty k jejich větám řídicím;
6. neurčitá: *někdo, někdo, čísi, ledajaký, kterýkoli* amnj.;
7. záporná: *nikdo, nic, žádný, nijaký, ničím*;
8. úplnostní (totalizátory): *všechen, každý, sám* aj.;
9. ztotožňovací (identifikátory): *(ten)týž*.

Osobní zájmena *já* a *ty* jsou bezrodá singularia tantum, *my* a *vy* jsou bezrodá pluralia tantum, osobní zájmeno zvrtné je bezrodé a může vztahem kongruence přijmout obě čísla (*myl se* sg., *myli se* pl.). Zájmeno *kdo* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *lecko*) nebo postfixem (např. *kdopak*) vyjadřují mužský rod životný; zájmeno *co* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *nic*) nebo postfixem (např. *což*) vyjadřují rod střední. Tato jednorodá zájmena jsou singularia tantum. Všechna ostatní zájmena rozlišují všechny rody a obě čísla. (Platí to i o zájmenech *jeho(ž)* a *její(ž)*: např. ve spojení *její kabáty* vyjadřuje zájmeno *její* rod mužský neživotný a číslo množné.)

Číslovky jsou plnovýznamová slova, která vyjadřují počet, množství. U číslovek se při morfologickém rozboru používají hned tři klasifikace současně: jedna formální a dvě sémantické. Zaprvé rozlišujeme číslovky jednoduché (jednoslovné: *tři, osmašedesátý*) a složené (víceslovné: *čtyřicet jedna, dvacátý pátý*): složené číslovky označíme jako složené a poté určíme každou jejich složku zvlášť. Zadruhé je třeba označit číslovku jako určitou (*pět, třináctý, stokrát, dvoje*), nebo neurčitou (*mnoho, kolikátý, párkrát*). Zatřetí označíme jeden z následujících druhů číslovek:

1. základní: *jeden, tucet, dvaadvacet, tolikhle* atp. – vyjadřují počet kusů substancí;
2. řadové: *nultý, první, pětitisící, několikátý, podruhé* atp. – vyjadřují pořadí substance nebo pořadí děje;
3. násobné: *jednou, osmkrát, dvojmo, trojitý, čtyřnásobný* atp. – vyjadřují počet realizací děje;
4. druhové: *trojí, sedmerý* atp.;
5. souborové: *jedny, oboje, šestery* atp.;
6. úhrnné: *patero* atp. – vyjadřují počet kusů substancí, chápaný jako ucelený.

Číslovkami druhovými (se složenou deklinací) zpravidla vyjadřujeme počet druhů, kdežto číslovkami souborovými (v nom. a akuz. mají tvary podle deklinace zájmenné) buď počet ustálených souborů (*dvoje lyže, čtyřvery sušenky*), nebo počet kusů (u substantiv pomnožných: *jedny kleště, troje bicí*).

Některé typy násobných číslovek (např. *kolikrát, dvojitě, mnohonásobně*) a jeden typ číslovek řadových (*poprvé, po padesáté osmé*) nevyjadřují žádné morfologické kategorie, nepatří tedy mezi jména, nýbrž mezi slova neohebná. U základních číslovek *pět, ..., jedenáct, ..., dvacet, padesát, devětadevadesát, (ně)kolik, tolik, mnoho, málo* se neurčuje ani jmenný rod, ani číslo. Některé základní číslovky vyjadřují jen jeden rod a obě čísla (*sto* je neutrum, *bilión* m. i. atd.), jiné všechny rody a jen jedno číslo (*dva, oba, tři, čtyři* jsou pluralia tantum). Mezi pluralia tantum řadíme i číslovky souborové.

Příklady morfologického rozboru jmen

Včera jsem otevřel spodní přihrádku toho starého stolku, o kterém jsem Ti už před nějakými čtyřmi lety psal, a našel jsem v ní nejen několik babiččinych pytlů na sušené byliny a dvoje kleště, s jakými si děti hrají na průvodčí, ale taky cínového vojáčka – svou nejmilejší hračku z dětství.

spodní – adj., akuz. sg. f., vzor „jarní“

přihrádku – subst., akuz. sg. f., vzor „žena“

toho – zájm. ukaz., gen. sg. m. i., vzor „ten“

starého – adj., gen. sg. m. i., vzor „mladý“

stolku – subst., gen. sg. m. i., vzor „hrad“
kterém – zájm. vztažné, lok. sg. m. i., vzor „mladý“
Ti – zájm. os. pro 2. os., dat. sg., bezrodé
nějakými – zájm. neurč., instr. pl. n., vzor „mladý“
čtyřmi – čísl. urč. zákl., instr. pl. n., vzor „kost“
lety – subst., instr. pl. n., vzor „město“
ní – zájm. os. pro 3. os., lok. sg. f., vzor „náš“
několik – čísl. neurč. zákl., akuz., bezrodá
babiččiných – adj., gen. pl. m. i., vzor „matčin“
pytlů – subst., gen. pl. m. i., vzor „stroj“
sušené – adj. slovesné, akuz. pl. f. pas. impf., vzor „mladý“
byliny – subst., akuz. pl. f., vzor „žena“
dvoje – čísl. urč. soub., akuz. pl. f., vzor „náš“
kleště – subst., akuz. pl. f., vzor „píseň“
jakými – zájm. vztažné, instr. pl. f., vzor „mladý“
děti – subst., nom. pl. f., vzor „kost“
průvodčí – subst., akuz. pl. m. a., vzor „jarní“ („průvodčí“)
cínového – adj., akuz. sg. m. a., vzor „mladý“
vojáčka – subst., akuz. sg. m. a., vzor „pán“
svou – zájm. přivl. zvrtné, akuz. sg. f., zde vzor „mladý“
nejmilejší – adj. ve 3. stupni, akuz. sg. f., vzor „jarní“, v 1. stupni vzor „mladý“
hračku – subst., akuz. sg. f., vzor „žena“
dětství – subst., gen. sg. n., vzor „stavení“